

П.П. Толочко

ВИТОКИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Давньоруська держава є продуктом внутрішнього соціально-економічного розвитку, а не наслідком закликання варягів.

Ключові слова: Давня Русь, варяги, державність, витоки.

Відповідно до традиції вітчизняної історіографії, що йде від перших літописців, початковим етапом давньоруської державності вважаються 50—60-і роки IX ст. У цей час країна набула свою назву («Нача ся прозывати Руска земля»), здійснила похід на Константинополь («Приходиша Русь на Царьградъ»), покликала на князювання варягів («Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нѣтъ. Да поидѣте княжить и володѣти нами»).

Так склалося, що саме остання подія, про яку яскраво розказано в літописі під 862 р., стала вихідною точкою в історії вітчизняної державності. Ця дата одержала офіційне закріплення й в урядових указах: царському Російської імперії у 1862 р., а в 2011 р. — президентському. Правда, в останньому випадку, чомусь, тільки як російське національне явище, а не загальносхіднослов'янське.

Звичайно, це надто спрощений погляд на політичну еволюцію східних слов'ян. Він, по суті, виключає визнання в них внутрішньої самоорганізації в доварязький час. Не було «наряду» у слов'ян, як наївно відзначив літописець, але прийшли із-за моря варяги (Рюрик, Синеус і Трувор) і встановили його¹. У реальному житті, зрозуміло, усе було набагато складніше, що, власне, й впливає з уважного прочитання літопису, а також аналізу археологічних джерел, отриманих багаторічними розкопками східнослов'янських пам'яток.

Характер цього дослідження змушує хоча б коротко зупинитися на питанні походження

назви «русь», котра, відповідно до однієї з історіографічних традицій, як і державність, також занесена в східнослов'янське середовище варягами. Вихідні дані для висновку істориків про північне, а, точніше, шведське походження терміну «русь», знаходяться в літописній статті 862 р. Тим часом, вона така суперечлива, що робити на ній однозначний висновок немає і найменших підстав. Заявивши, що словени «идоша за море къ варягомъ, к руси», літописець потім навів перелік скандинавських народів, у якому місця для русі не знайшлося. «Сице бо ся зваху тѣи варязи русь, яко се друзии зовуться свеи, друзии же урмане, анъгляне, друзии гѣте» (ПВЛ 1950, с. 18).

Ще суттєвішим у наведеному літописному свідченні є те, що воно не ототожнює русь зі шведами: навпаки, стверджує, що шведи відносно русі такий само інший народ, як і норвежці чи данці. Кількома рядками нижче руси в літописця виступають і тими, хто брав участь у запрошенні, і тими, кого запрошували. «Рѣша русь, чюдъ, словѣни и кривичи, и вси... И избрашася три братья с роды своими, пояша по собѣ усю русь» (там само)².

Етнічна відмінність русі та шведів засвідчена й у Бертинській хроніці єпископа Пруденція. Розповідаючи про перебування посольства русів 838—839 рр. у Константинополі й Інгельгеймі, автор відзначив, що в столиці Візантії вони відрекомендувалися представниками народу «Рос» (Rhos) і посланниками хакана (chacanus), а в столиці Франкського королівства назвалися не русами, а свеонами. Звичай-

¹ Принципово ситуація не зміниться й у тому разі, якби з'ясувалося, що Рюрик і його оточення були вихідцями не з Ютландії, а зі слов'янської Південної Балтики.

² Як показали О.О. Шахматов, А.Н. Насонов, Б.О. Рибаків та інші дослідники, Русь була ототожнена з варягами автором-редактором «Повести временных лет».

но, це визнання послів змістовно протилежне тому, що намагаються надати йому прихильники скандинавського походження русів. Вони не були етнічними русами, а лише перебували в них на службі. Аналогічні ситуації мали місце і в часи Олега та Ігоря, чії послі-нормани також заявляли, що вони «от рода рускаго».

Виходячи зі свідчень Бертинських анналів, а також «Баварського Географа», що розмістив Русь (Ruzzi) безпосередньо в південно-західному сусідстві з хозарами (Caziri), можна думати, що руси були відомі на півдні східнослов'янського світу задовго до їхнього літописного «покликання» з-за моря (Толочко 2008, с. 29—39), очевидно, ще від сарматських часів. Найвірогідніше, ця назва походить від іранського Rhos (Rosomani, Roxolani), про що писали свого часу Г.В. Вернадський, Б.О. Рибаків та інші історики. Пізніше цей висновок набув підтвердження в дослідженнях В.І. Абаєва. Згідно з ним, етнонім «русь» відповідає перському ruxs-сяяння або осетинському ruxs/goxs-світлий (Абаєв 1973, с. 435—437).

Південне побутування назви «Русь» засвідчують і арабські письменники. Найраніше вона трапляється в «Книзі картин землі» Аль-Хорезмі, написаній між 836 і 847 роками. Ібн-Хордодбек, що написав у 80-і роки IX ст. «Книгу шляхів і країн», говорить про купців ар-Рус, котрі є одним із різновидів слов'ян. Твір невідомого автора IX ст. «Худуд-ал-Алам» повідомляє, що «країна русів знаходиться між горою печенігів на сході, річкою Рутотою на півдні та слов'янами на заході» (Новосельцев 1965, с. 399). Таке розміщення Русі практично співпадає зі свідченнями Баварського Географа.

Згідно з висновками відомого російського лінгвіста О.М. Трубочова, котрий дослідив Дніпро-Донецький регіон архаїчних слов'янських гідронімів, етнонім «Рус», «Русь» почав поширюватися саме тут (Трубочов 1997, с. 207).

Власне, і найрезонансніша подія в русько-візантійських стосунках IX ст. (мається на увазі похід Русі 860 р. на Константинополь) відбулася також раніше за їх літописне «покликання» з-за моря. Припускати, що похід був здійснений з далекого та малонаселеного Волховсько-Ільменського краю, зовсім не реалістично, про що автору цих рядків уже доводилося писати (Толочко 2003). Однак парадокс у поясненні цієї події полягає в тому, що дослідники, навіть і ті, котрі поділяють практичну неможливість такого далекого походу, вперто не хочуть визнати його вихідним пунктом Київ і Середнє Подніпров'я. Для них це — якась

незнана земля, розміщена десь «північніше Причорномор'я, але водночас не надто далеко на північ» (Горський 2012, с. 50).

У відповіді на запитання, хто такі руси та звідки вони походять, не можна абстрагуватися й від тих літописних свідчень, котрі пов'язують цю назву винятково з мешканцями Середнього Подніпров'я. Єдиним східнослов'янським плем'ям, що одержало нове ім'я, були поляни: «Поляне, иже нынѣ зовомая Русь» (ПВЛ 1950, с. 21)³. «Матір'ю міст руських» було назване їхнє місто Київ, а не Ладога чи Новгород, де найраніше з'явилися нормани.

Не дозволяють ототожнювати русів з варягами і пізніші літописні свідчення, зокрема ті, в яких йдеться про боротьбу за Київ Ярослава та Святополка. У зібраній Ярославом у Новгороді багатотисячній дружині, з якою він виступив на Київ, були «варяги и прочие вои», але не було русів. Натомість Святополк виступив йому назустріч з Києва «пристрои бе-щисла вои, Руси и печенѣгъ» (там само, с. 96). Про русів у війську Ярослава говориться в статті 1018 р., коли він, будучи вже київським князем, відбивав наступ Болеслава Хороброго і Святополка. «Ярославъ же, совокупивъ Русь, и варяги и словѣнѣ, поиде противу Болеславу и Святополку» (там само). У наведених свідченнях важливими є дві обставини. По-перше, літописець не ототожнює варягів з русами і, по-друге, виявляє останніх тільки в дружинах київських князів.

Про південне походження етноніма «Русь» і його носіїв свідчать також візантійські письмові джерела. У них назва «роси» постійно замінюється на «скіфи» і «тавроскіфи», що було б зовсім неможливо, коли б ці роси мешкали на далекій скандинавській півночі. Крім того, грецькі автори завжди чітко розрізняли варягів і русів. Зокрема, в усіх імператорських хрисовулах, що регламентували перебування іноземних найманців у Візантії, варяги та руси незмінно названі як різні етнічні групи. Відтак, перефразувачи відомий вислів класика, можна сказати, що висновки про тотожність варягів і русів надто перебільшені (докл. див.: Толочко 2008а, с. 7—11; 2012, с. 51—59).

Та незалежно від того, ким були літописні варяги, цілком очевидно, що не вони поклали початок східнослов'янської державності. Це немисливо ні теоретично, ні практично. Якщо ми уважно вчитаемося в літопис, то виявиться,

³ Б.О. Рибаків вважав, що Полянський союз Середнього Подніпров'я взяв ім'я одного з племен Rhos, відомого тут уже в VI ст. Див.: Рыбаков 1982, с. 285.

що варязькі «находники» не принесли в середовище східних слов'ян нову адміністративно-політичну організацію, але скористалися вже наявною. *«И раздая (Рюрик — П. Т.) мужемъ своимъ волости, и города рубати, овому Польтескъ, овому Ростовъ, другому Белоозеро»*. Відзначивши, що в цих містах сіли варяги, літописець пояснив, що *«първи насельници в Новъгородъ словенъ, въ Полотъски кривичи, в Ростовъ меря, в Бѣлѣозеръ весь, в Муромъ мурома»* (ПВЛ 1950, с. 18).

По суті, аналогічна ситуація мала місце і на півдні східнослов'янського світу. Аскольд і Дір, названі літописом боярами Рюрика, на шляху до Царгорода побачили на *«горъ городокъ»* і, після з'ясування, чий він, вирішили в ньому залишитися. *«Аскольдъ же и Диръ остаѣта въ городъ семь... и начаста владѣти Польскою (Полянскою — П. Т.) землею»* (там само, с. 19).

Ще переконливішим свідченням існування адміністративної та політичної організації у східних слов'ян доварязького часу є розповідь про похід Олега 882 р. на південь. *«И приде къ Смоленску съ кривичи, и прия градъ, и посади мужь свой, оттуда поиде внизъ, и взя Любець, и посади мужь свой»*. У Києві він сів сам, убивши Аскольда та Діра: *«И сѣде Олегъ княжа въ Киевъ»* (там само, с. 20).

Як бачимо, варяги не засновували нові міста, а заволодівали вже існуючими, не засновували в них адміністрацію, а лише змінювали колишню на свою, не створювали волості-землі, а поширювали свій суверенітет на вже існуючі.

Щоб завершити цей сюжет, варто сказати, що в наш час питання про те, кому належить пріоритет у створенні Давньоруської держави, втратив свою гостроту. З одного боку, вже ніхто не сперечається з тим, що варяги брали участь у початковій руській історії, а з іншого — для всіх став очевидним той факт, що держава є все ж продуктом внутрішнього соціально-економічного розвитку суспільств. Що стосується варягів, то тут і сперечатися немає про що. Вони, за визначенням, не могли принести до східнослов'янського світу державний устрій, оскільки не мали його в себе на батьківщині.

Опинившись волею випадку в чужій країні і в чужому світі, варязькі зайти повинні були дуже швидко адаптуватися до нових умов життя, перейняти від східних слов'ян традиції їхньої державності, прийняти їхню владну титулатуру. Не випадково, Рюрик і його найближчі спадкоємці називалися не конунгами, якими вони були в минулому, а князями. Та фактично

і натуральними варягами були тільки Рюрик, Олег та Ігор. Інших найближчих до них князів можна називати варязькими лише дуже умовно. Ольга була слов'янкою, її син Святослав — наполовину слов'янином, а Володимир — і зовсім на три чверті слов'янином.

Важко сказати, як довго зберігався в київському князівському роді пієтет стосовно свого норманського походження, але те, що вже від часів Ольги та Святослава цей рід не мислив себе поза інтересами держави, на чолі якої знаходився, не викликає жодних сумнівів. Тож коли ми намагаємося визначити роль норманів у формуванні Давньоруської держави, слід мати на увазі, що вона була дуже короткочасною.

З літописних свідчень видно, що початок східнослов'янської політичної організації відноситься до третьої чверті I тис. Перераховуючи східнослов'янські племінні об'єднання, Нестор, чи його попередники, називають їх поіменно — поляни, древляни, сіверяни, дреговичі, словени та ін., а там, де намагаються визначити їхню соціальну організацію, — князівствами. Після смерті полянського князя Кия, зауважує літописець, *«почаша родъ ихъ княженъ в поляхъ, а въ деревляхъ свое, а дреговичи свое, а словѣни свое»*. Рід тут виразно постає як правляча князівська династія.

У ювілейному збірнику «Средневековая Русь», присвяченому 1150-річчю зародження російської державності, А.А. Горський у розлогій статті «Первое столетие Руси» дійшов висновку, що запропонований ним раніше термін «племінне князівство» не дуже зручний у використанні, оскільки визначення «племінне» зберігає ілюзію, що ці спільності мали родоплемінний характер. Тепер він пропонує застосовувати до них термін, відомий у візантійських джерелах, — «славинії» (Горский 2012, с. 35).

Мушу засмутити А.А. Горського. Термін «племінне князівство» був введений до наукового обігу ще в 1970-і рр., а, можливо, й раніше. Важко сказати, ким уперше, але в книжках «Історична топографія древнього Києва» та «Древнерусский феодальный город» я користувався саме таким словосполученням (Толочко 1970, с. 55; 1989, с. 34) і донині від нього не відмовився. Побоювання А.А. Горського, що слово «племінне» породжує ілюзію деякої архаїчності цієї спільності, безпідставне. Адже про терміни домовляються. А те, що літописні племена були не дрібними родоплемінними утвореннями, а великими територіальними об'єднаннями — союзами племен, ні в кого з

тих, хто займався цією проблемою, не викликало сумнівів від тих же 1970-х рр.

І вже, напевно, його ніяк не може замінити візантійський термін «славінія». У ньому немає соціально-політичного змісту. Це — етнічне визначення, яке лише уточнює, що «поляни», «древляни», «сіверяни» й ін. були слов'янами⁴. Він не відповідає на запитання, на якому етапі політичного розвитку знаходилися ці східнослов'янські «славінії». Спроби пояснити їхню соціальну сутність новомодними термінами, як «складне та надскладне вождівство», не видаються вдалимими. Та й навіщо вигадувати якесь вождівство, коли в літописі є термін «княжіння». Чи не простіше співвідносити ці ранні східнослов'янські князівства з військово-демократичною стадією державності, визначеною ще Ф. Енгельсом?

Практично кожному з племінних князівств відповідає своя археологічна культура, пам'ятки якої охоплюють великі території. Їхні соціальні центри в літописі названі «градами». У розповіді про заснування Києва читаємо: «*И створиша городокъ в имя брата ихъ старѣйшаго*». Говорячи про уличів, літописець зауважує, що ті сиділи по Дніпру до моря «*и суть грады ихъ и до сего дне*» (ПВЛ 1950, с. 13).

Археологічні дослідження виявили такі ранні городки у Києві, Чернігові, Зимному, Пастирському, Битиці, Хотомелі, Колочині, Тушемлі, Ізборську, Пскові, Старій Ладозі та ін. Типологічно усі вони дуже близькі між собою і, напевно, були адміністративними центрами племінних союзів (докл. див.: Толочко 1989, с. 19—34).

У свій час П.М. Третяков вживав стосовно ранньосередньовічних племінних чи, точніше, міжплемінних центрів термін «ембріон міста» (Третяков 1966, с. 245). За всієї його умовності, він, у цілому, вірно відображує соціальну сутність східнослов'янських градів VI—VIII ст. Вбачати в них початкі найдавніших міст такою ж мірою природно, як і в племінних «княжіннях» — початок давньоруської державності.

Досліджуючи проблему походження давньоруських міст, я дійшов висновку, що ранні східнослов'янські «градаи» соціально та стадіально дуже близькі до таких само центрів західних слов'ян — Мікульчиці, Старі Замки,

Ленчиця, Шеліги, а східнослов'янські союзи племен чи князівства політично нагадували ранньодержавні утворення моравів і словаків (державна Само), полянський і мазовшанський союзи племен у Польщі (Толочко 1989, с. 25—28)⁵.

Про наявність у східних слов'ян власної суспільно-політичної організації ще до приходу варягів наочно свідчать також військові походи проти них Олега. Їхня мета — підкорити місцеве населення новій київській владі. «*Поча Олегъ воевати древляны, и примучивъ я, имаше на них дань по черной куне*». «*Иде Олегъ на сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и възложи на нь дань легьку, и не дастъ имъ козаромъ дань платити*» (ПВЛ 1950, с. 20). Услід за древлянами й сіверянами данинні стосунки Олег поширив і на радимичів. З уличами й тиверцями, як відзначив літописець, новий київський князь був у стані війни.

«Примучиванием» східнослов'янських князівств довелося займатися і наступникам Олега, та ще й по кілька разів одних і тих само. З літописної статті 913 р. слідує, що похід Ігоря на древлян був спричинений тим, що вони після смерті Олега вийшли з підпорядкування Києву: «*Зтворишися отъ Игоря по Олговъ смѣрти*». У результаті нового походу на них була накладена данина ще більша ніж та, що була за Олега. Непомірні апетити Ігоря скінчилися, як відомо, повстанням древлян і стратою київського князя⁶. Остаточо скорити древлян вдалося тільки Ользі. Двічі ходив на вятичів Святослав, через що вони також стали данинниками Києва. «*В лѣто 6474. Вятичи побѣди Святославъ, и дань на нихъ възложи*» (ПВЛ 1950, с. 47).

На жаль, лаконічні літописні звістки не зберегли нам (за рідкісним винятком) імена племінних князів, яких «примучували» перші київські Рюриковичі. На цій підставі деякі дослідники взагалі не знаходять їм місця в ранній державній структурі Русі, віддаючи пріоритет у цьому варягам.

Тим часом адміністративно-політична система східних слов'ян, що зберігалася практично незмінною аж до адміністративних реформ Святослава та Володимира, безперечно, відбита в літописі. Говорячи про уклади на Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч

⁴ «*Когда наступит ноябрь месяц, тотчас их архонты выходят со всеми россами из Киева и отправляются в полюдья..., а именно — в Славонии вервианов, друговитов, кривичей, севериев и прочих славян, которые являются пактиотами россов*» (Константин Багрянородный, 9-я глава).

⁵ У вже згадуваній статті А.А. Горського є аналогічний ряд, але також без посилань на своїх попередників.

⁶ У зверненні древлян до Ольги після вбивства Ігоря, останній названий князем руським («*се князя убихомъ рускаго*»), що свідчить про те, що себе в цей час вони русичами ще не вважали.

та інші міста, літописець у статті 907 р. відзначив, що «*по тѣмъ бо городамъ сѣдяху величии князи подъ Ольгомъ суще*» (там само, с. 24)⁷. Близькі змістовно записи є й у договорі 911 р. Посли «*від роду Рускаго*» представляли не тільки Олега, а й «*всѣхъ, иже суть подъ рукою його, свѣтлыхъ бояръ*», а греки повинні були зберігати любов «*къ княземъ же свѣтлымъ нашимъ Рускымъ и къ всѣмъ, иже суть подъ рукою свѣтлаго князя нашого*» (там само, с. 26). У договорі 944 р. говориться, що велике руське посольство було надіслане до Царгорода «*отъ Игоря, великого князя рускаго, и от всякоя княжья, и отъ всѣхъ людий Руския земли*» (там само, с. 35).

Повз ці, не зовсім зрозумілі літописні дефініції не пройшов, фактично, жоден історик Київської Русі. Пояснювали їх по-різному. Одні (М.П. Погодін, С.М. Соловйов, Х. Ловмянський, О.В. Назаренко та ін.) бачили в «*князях под Олгом сущихъ*» чи у «*всякому княжъє*» угоди 944 р. членів сімейства Рюриковичів, інші (С.В. Юшков, Б.Д. Греков, Б.О. Рибаків, П.П. Толочко та ін.) вважали, що літописець під цими визначеннями мав на увазі місцевих слов'янських князів, скорених центральною київською владою (докл. див.: Назаренко 2009).

М.С. Грушевський, звернувши увагу на стабільне число послів у договорах, вважав, що воно відбивало «*склад держави з двадцяти князівств до середини X в.*», при цьому не виключав, що в деяких із них уже могли бути князі, посаджені з Києва, але здебільшого «*нерушимим лишалося власне управління і свої князі*» (Грушевський 1994, с. 423—425).

У наш час подібну думку висловив Г.Г. Літаврін. Згідно з ним руські послі договору 944 р. і почту Ольги, що здійснила візит до Константинополя, числом 22, представляли інтереси 22-х «*міських і водночас великих адміністративних центрів*» (Літаврін 1982, с. 82).

Для історика, що володіє не тільки писемними, але й археологічними джерелами, таке розуміння літописних свідчень здається природним і єдино можливим. Посольства до Константинополя київські князі споряджали після військових походів, через те, напевно, вони повинні були мати таке саме представ-

ництво, що й у військових акціях. Немоżliво уявити, щоб для походів залучали сили багатьох східнослов'янських племінних об'єднань (полян, сіверян, древлян, кривичів, словен, тиверців та ін.), а при укладанні мирних договорів їхні інтереси ніхто не представляв.

О.В. Назаренко, що присвятив цим свідченням літопису спеціальне дослідження, повернувся, по суті, до пояснень, запропонованих ще С.М. Соловйовим, але відмовив уточненню «*по темъ бо градамъ сѣдяху величии князи, под Олгомъ суще*», що завершує список міст, в автентичності. Йому здається, що це — роз'яснення літописця початку XII ст., який не міг уявити ніякої іншої доречної для князя позиції, крім столу в тому чи іншому «граді» (Назаренко 2009, с. 413).

На жаль, цей оригінальний сумнів не підкріплений жодними аргументами, скажімо, хоча б тим, що в джерелах відомий прецедент, коли б усе «княжъє» землі зосереджувалося в одному місті. Посилання на авторитет О.Є. Преснякова, що в «*древнейшее — Игореве время семья княжая сидит, по-видимому, нераздельно в Киеве*», не переконливе, оскільки це не джерело, а тільки думка. Та й жодних документальних даних, які б показували, що родина Ігоря складалася, крім Ольги та Святослава, ще й із численного «княжъє», у нас немає.

Через це головний висновок О.В. Назаренка, що «князья под Ольгомъ суще» і «всякое княжъє», — це «*довольно многочисленный кровнородственный коллектив, княжеский род в широком смысле слова*», корпоративність володіння якого виражалася, зокрема й у спільному перебуванні в загальній столиці (там само, с. 418), підтвердити нічим. Із тексту договорів це жодним чином не випливає⁸. Навпаки, свідчення про те, що це «княжъє» перебувало під владою Олега — «*под Олгомъ суще*» чи «*под его рукою*» — та представляло не тільки київський князівський рід, а й «*всѣхъ людий Руской земли*», а грецька данина розподілялася між найдавнішими містами (навіть, якщо їх було і менше

⁷ Дослідники несправедливо звинуватили літописця в навмисній фальсифікації: договір був один і тільки 911 р., а він зробив з нього два, перемістивши частину тексту в статтю 907 р. Якщо визнавати похід Олега на Константинополь 907 р., тоді так само слід вважати реальним і договір цього року. Див.: Толочко 2008б, с. 59—60.

⁸ Під час дискусії на Міжнародній конференції в Інституті загальної історії РАН від 29.10.2012 р. О.В. Назаренко закликав своїх опонентів уважно аналізувати візантійські джерела, зокрема, твори Константина Багрянородного. Однак і найважливіше читання візантійського автора не може наблизити нас до розуміння того, хто ховається під визначенням «всякое княжъє» договору 944 р. У Константина про це нічого не сказано. Тут, усе-таки, краще уважно аналізувати руський літопис, у якому є ім'я одного з цих «всяких» князів. Це древлянський князь Мал.

ніж це перераховано літописом), вказують на те, що руські посольства дійсно представляли інтереси всіх адміністративно-територіальних одиниць, підвладних (чи тимчасово підконтрольних) Києву.

Відмовляючи послам у широкому поземельному представництві, О.В. Назаренко несподівано припустив, що такими варто вважати «гостьев» (Назаренко 2009, с. 422). Але ця цікава думка, по суті, руйнує його ж переконання щодо винятково київського складу посольств. Якщо міста й землі могли бути представлені купцями, то чому не могли послами? Тим паче, що в договорі 944 р., де згадані послы та гості («*слы и гостье*»), вони не розділені за цими двома категоріями і, найвірогідніше, поєднували в собі обидві функції.

І, звичайно ж, у нас немає підстав бачити в усякому «князьи» винятково членів сімейства Рюриковичів. Якщо виходити зі свідчень руського літопису, а інших джерел про сімейство перших київських князів північного походження в нас немає, то говорити про Рюриковичів у множині для кінця IX — першої половини X ст. взагалі не доводиться. Рюриковичем був Ігор. До цього роду, можливо (але не обов'язково), належав Олег, котрий докоряв Аскольду та Діру в їхньому не князівському походженні та називав таким себе («*но азъ есмь роду княжа*»). Але ж це й усі Рюриковичі, що затвердилися у Києві. Велика кровноспоріднена сім'я з них явно не виходить, навіть у широкому сенсі слова.

Проти розширеного розуміння київського сімейства Рюриковичів кінця IX — першої половини X ст. як численного кровноспорідненого колективу свідчить і той факт, що жоден з уявних його представників не змінив собою будь-кого із племінних князів. Першими Рюриковичами, посадженими на земельні столи, були сини Святослава⁹.

Не переконаний, що нам варто занадто концентрувати увагу на віртуальному, коли маємо стільки реальних свідчень про характер і структуру східнослов'янської влади напередодні та в перші десятиліття ствердження на Русі варязьких князів. Наочне уявлення про це дає розлога літописна розповідь про взаємини князів Ігоря й Ольги з древлянами.

⁹ Згідно з Константином Багрянородним, у Новгороді при Ігорі князував Святослав. Але з наших літописів це не випливає та, найвірогідніше, того й не було, оскільки важко уявити в ролі князя-намісника двоци трирічну дитину. Крім того, згідно з літописом, він у цей час перебував у Києві.

Конфлікт між Києвом та Іскоростенем виник через неупорядковані данинні стосунки. Древліани вимагали встановлення нормованої данини та збереження автономії своєї землі, а Київ прагнув усунути місцеву адміністрацію й замінити її київською.

Зі статті 945 р. видно, що древліани, всупереч не дуже прихильній рекомендації їх київським літописцем, у соціально-політичному плані нічим не відрізнялися від полян. У них був свій князь, кращі чи нарочиті мужі, дружина, віче, тобто всі ті інститути, котрі характеризують ранньодержавну форму суспільного життя. Та й склалися вони задовго до середини X ст. Це видно зі звернення древліанських послів до Ольги. У ньому йдеться не тільки про нинішнього древліанського князя Мала, але також і про його попередників, що облаштували Древліанську землю. «*А наши князи добри суть, иже распасли суть Деревьскую землю*»¹⁰ (ПВЛ 1950, с. 40).

Центральним чи стольним містом Древліанської землі був Іскоростень. Однак він був не єдиним міським осередком древліан, були й інші, про що цілком чітко говорить літописна стаття 946 р. Після невдалого бою з київською дружиною на чолі з Ольгою та Святославом древліани відступили у свої «градь» й зачинилися в них. «*Древляне же побѣгоша и затворишася в градѣхъ своихъ*» (там само, с. 42). Про «градь» у множині говорить і Ольга у своєму посланні до обложених іскоростенців. «*А вси градъ ваши предашася мнѣ, и ялися по дань*» (там само).

Археологічні дослідження останніх років, здійснені Б.А. Звіздецьким, показали, що як місто Іскоростень нічим не поступався Києву: мав двочастинну планувальну структуру, був обнесений потужними укріпленнями, мав досить багату матеріальну культуру, розвинуті ремесло та торгівлю. Знайдені в ньому золоті та срібні скронові кільця мають найближчі аналогії в старожитностях Великої Моравії, Угорщини та Малої Польщі, залізні фібули та срібні гарнітурні бляхи — у Балтійському регіоні, срібні диргеми — на Арабському Сході, предмети озброєння — в Середній і Північній Європі (Звіздецький, Петраускас, Польгуй 2004). Усі ці речі виявлені під шаром пожежі 945 р., а, отже, їхні верхні дати не виходять за межі першої половини X ст.

Спаливши Іскоростень, Ольга фактично визначила новий статус Древліанської землі в

¹⁰ Здається, спір про те, кого варто розуміти під «нашими князьями» позбавлений предметності. Звичайно, це попередники Мала, а не його сучасники. Навряд чи можна припустити, що в середині X ст. у древліан було багато князів.

адміністративно-територіальній структурі Київської держави. З її автономією було покінчено. Місцева адміністрація була фактично знищена: «*Старѣйшины же града изънима и прочая люди овых избы*» (ПВЛ 1950, с. 43). Її місце зайняла київська. Система стягування данини набула юридичної упорядкованості, але її розміри стали ще більшими ніж це було за Ігоря. Крім того, в Древлянській землі з'явилися опорні пункти київської влади. «*И иде Вольга по Деревьстѣй земли с сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и уроки; и суть становища еѣ и ловища*» (там само).

Літописна розповідь про драматичні взаємини Києва з Іскоростенем у середині X ст. дозволяють стверджувати, що такими ж вони були і з іншими східнослов'янськими адміністративно-політичними центрами (Толочко 2012, с. 80–86).

У свій час О.Є. Пресняков вважав, що давньоруські волості виникли поступово вже на очах історії і не становили спадщину «докняжих» часів. Вони з'явилися на руїнах племінного побуту, «*не из него выросли, а его разрушали*» (Пресняков 1938, с. 62, 93). Близьку думку висловив і С.В. Юшков, який стверджував, що велика феодална сеньйорія Київської держави виникла на руїнах племінних «княжінь» (Юшков 1939, с. 172). Прихильники такого погляду на початок давньоруської державності є й нині.

Напевно, літописні звістки про протистояння племінних князівств і варязької князівської влади Києва дають підстави для таких висновків. Зовні це дійсно мало вигляд заперечення спадщини племінного етапу та створення нового устрою влади. Відомо, що «примучивание» східнослов'янських племен супроводжувалося знищенням їхніх князів і спаленням адміністративно-політичних центрів. Археологічні дослідження укріплених «градів» VII–IX ст. виявили практично повсюдно потужні шари пожеж, котрі немов розділили їхнє життя на два етапи — племінний і киеворуський (Толочко 1989, с. 61–69).

І все ж у нас немає підстав заперечувати органічну спадковість між цими двома періодами вітчизняної історії. Вивчення процесів формування найстаріших давньоруських міст показує, що практично всі вони мають культурні шари третьої чверті I тис. Їх соціальне і суспільно-політичне значення як племінних осередків не припинилося і на наступному етапі розвитку. Тільки відтоді вони стали стольними містами уділів, а Київ — столицею об'єднаної Русі.

Сказане повною мірою стосується й нових міст, що будувалися князівською владою на необжитих раніше місцях. Мова йде про необжиті конкретні місця, але не території, де їх засновували. Новий Іскоростень, приміром, був зведений не більше ніж за кілометр від старого та з тією ж назвою. Цей та інші подібні приклади свідчать, що міста, які будувалися князівською владою, накладалися на соціальну округу, що сформувалася до них. Фактично, на князівському етапі не зазнала суттєвих змін і племінна територіальна структура. Вона природним чином трансформувалася в удільну.

З усього сказаного випливає, що ми не можемо, не повинні виключати «племінний» етап у житті східних слов'ян з еволюції їхньої державності, так само, як і розпочинати політичну історію Древньої Русі тільки від приходу варягів, що має місце в наш час і навіть супроводжується пошуком першої столиці Русі десь на півночі східнослов'янського світу — в Старій Ладозі чи Новгороді.

Це контрпродуктивне заняття і в науковому, і в суспільно-політичному сенсі. Ми в кращому разі визначимо адміністративно-політичні осередки окремих східнослов'янських міжплемінних об'єднань, і, якщо не будемо вдаватися до насильства над джерелами, дійдемо висновку, що всі вони були явищами одного соціального рівня. Жоден центр істотно не старший за інший і політично не більш значущий. Ладога та Новгород на півночі такі само локальні центри ранньої східнослов'янської державності, як Київ та Іскоростень на півдні чи Полоцьк на північному заході. І жоден із них не може розглядатися для 60-х років IX ст. як столиця Русі.

Спільна столиця для всіх східних слов'ян з'явилася тоді, коли північ і південь східнослов'янського світу об'єдналися в єдине державне утворення. Нею від 882 р. став Київ, у якому ствердилася варязька за походженням князівська династія. І хоча поява назви «Руская земля» в літописі віднесена до початку царювання візантійського імператора Михайла III¹¹, числа в ній покладені не від князювання Рюрика чи Аскольда, а Олега: «*А от перваго лѣта Михаилова до первого лѣта Олгова, рускаго князя, лѣт 29*» (ПВЛ 1950, с. 17). Безумовно, літописці усвідомлювали, що тільки від цієї події і слід відраховувати історію Давньоруської держави.

¹¹ Реальніше цю подію відносити до 860 р., коли Русь заявила про себе могутнім нападом на столицю Візантії.

- Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. — М., 1973. — Т. 2.
- Горский А.А. Первое столетие Руси // Средневековая Русь. — М., 2012. — 10. — С. 7—113.
- Грушевський М.С. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 1.
- Звіздецький Б.А., Петраускас А.В., Польгуй В.І. Нові дослідження стародавнього Іскоростеня // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII—X ст. — К., 2004. — С. 51—86.
- Литаврин Г.Г. Состав посольства Ольги в Константинополь и «дары» императора // Византийские очерки. Тр. советских ученых к XVI Междунар. конгрессу византинистов. — М., 1982. — С. 71—92.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей (под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева). — М., 1991.
- Назаренко А.В. Территориально-политическая структура Древней Руси в первой половине X в.: Киев и «Внешняя Русь» Константина Багрянородного // Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. — СПб., 2009. — С. 411—425 (Труды Государственного Эрмитажа. — XLIX).
- Новосельцев А.П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI—IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 389—400.
- ПВЛ (Повесть временных лет). Подготовка текста Д.С. Лихачева, перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова. — М.; Л., 1950. — Ч. 1.
- Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. — М., 1938. — Т. 1.
- Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.
- Толочко П.П. Исторична топографія древнього Києва. — К., 1970.
- Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. — К., 1989.
- Толочко П.П. Русь изначальная // Археологія. — 2003. — № 1. — С. 100—103.
- Толочко П.П. В поисках загадочного русского каганата // Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр. — К., 2008. — С. 29—46.
- Толочко П.П. Київська Русь // Там само. — 2008а. — С. 7—28.
- Толочко П.П. Русско-византийские договоры и время включения их в летопись // Там само. — 2008б. — С. 57—68.
- Толочко П.П. Ранняя Русь: история и археология. — СПб., 2012.
- Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966.
- Трубачов О.Н. В поисках единства. Взгляд филолога на проблему истоков Руси. — М., 1997.
- Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. — М.; Л., 1939.

Надійшла 20.12.2012

П.П. Толочко

ИСТОКИ ДРЕВНЕРУССКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Согласно отечественной историографической традиции, идущей от первых летописцев, начало древнерусской государственности приходится на 850—860-е годы. В это время страна обрела название («Нача ся прозываети Руска земля»), осуществила впечатляющий поход на Константинополь («Приходиша Русь на Царьградъ»), призвала на княжение варяг («Земля наша велика и обильна, а нарда в ней неть. Да поидете княжить и володети нами»).

Конечно, это слишком упрощенный взгляд на политическую эволюцию восточных славян. В реальной жизни все было намного сложнее. Варяги, разумеется, были в русской истории, но не они положили начало восточнославянской государственности. Как следует из летописи, они, придя на Русь, не создавали новую административно-политическую структуру, но воспользовались уже существующей. «И раздая (Рюрик — П. Т.) мужемъ своимъ волости и города рубати, овому Польтск, овому Ростовъ, другому Белоозеро». Отметив, что в этих городах сели находники варяги, летописец далее объяснил, что «первыи насельници в Новегороде словене, въ Полотьски кривичи, в Ростове меря...».

Аналогичная ситуация имела место и на юге восточнославянского мира. Аскольд и Дир по пути в Константинополь увидели на днепровской горе «городокъ» и после выяснения, чей он, решили в нем остаться. «И начаста владети Польскою (Полянскою — П. Т.) землею».

Не менее убедительным свидетельством существования у восточных славян собственной административно-политической организации является летописный рассказ о походе новгородского князя Олега на юг. «И приде къ Смоленску съ кривичи, и прия градъ, и посади мужь свой, оттуда поиде внизъ, и взя Любець, и посади мужь свой». В Киеве он сел сам, убив Аскольда и Дира. «И седе Олегъ княжа въ Киеве».

Таким образом, из свидетельств русских летописцев явствует, что начало восточнославянской политической организации следует относить к третьей четверти I тыс. Думается, не требуется особых доказательств того, что летописные племена — это не мелкие родовые образования, но крупные территориальные объединения — союзы племен. Их социальные центры в летописи названы «градами». Археологические исследования выявили такие ранние городки в Киеве, Чернигове, Пскове, Изборске, Старой Ладого, Зимно, Пастырском, Битице, Хотомеле и других пунктах. В свое время П.Н. Третьяков называл их «эмбрионами» городов. При всей условности этого тер-

мина, он в целом верно выражает социальную сущность восточнославянских «градов» VI—VIII вв. Видеть в них зачатки древнейших городов так же естественно, как и в племенных княжениях — начала государственности.

О наличии у восточных славян достаточно структурированной власти убедительно говорят походы первых киевских князей на древлян, северян, уличей, радимичей и вятичей. Что из себя представляла эта власть, хорошо видно из обстоятельного рассказа летописи о борьбе Игоря и Ольги с древлянами. У последних, оказывается, были не только грады, которые пришлось осаждать киевским дружинам, но также князья, нарочитые мужи, вече, то есть, все те институты, которые характеризуют раннегосударственную форму организации общественной жизни. Раскопки столицы древлян Искоростеня, осуществленные Б.А. Звиздецким, показали, что он в социально-экономическом отношении ничем не отличался от Киева.

Нет сомнения, что эта организация восточнославянского общества нашла свое отражение и в договорах Руси с греками. Перечислив города, на которые греки обязывались давать уклады, летописец отметил, что «*по тем бо городомъ седяху велиции князи подь Олгомъ суще*». Послы «*от рода Рускаго*» представляли не только Олега, но и «*всехъ, иже подь рукою его светлыхъ боярь*», а греки должны были хранить любовь «*къ княземъ же светлымъ нашим Руским и къ всемъ, иже суть подь рукою светлого князя нашего*». Несомненно, речь здесь не о каких-то мифических членах семейства Рюриковичей, но о местных славянских князьях, покоренных киевской властью.

Из сказанного следует, что у нас нет никаких оснований исключать «племенной» этап в жизни восточных славян из эволюции их собственной государственности, равно как и начинать историю этой государственно-сти только с прихода варягов, что имеет место в наше время и даже сопровождается поиском первой русской столицы на севере восточнославянского мира. Это контрпродуктивное занятие. В лучшем случае мы определим административно-политические средоточия отдельных межплеменных объединений и при этом придем к выводу, что все они в социальном плане были явлениями одного порядка, ни один существенно не старше другого и политически не значимее. Ладога и Новгород на севере — такие же локальные центры роста ранней государственности, как Киев и Искоростень на юге или Полоцк на северо-западе. Ни один из этих центров не может рассматриваться для 60-х годов IX в. как столица Руси.

Общая столица для всех восточных славян появилась тогда, когда север и юг объединились в единое государственное образование. Ею с 882 г. стал Киев. И хотя появление названия «Руская земля» в летописи приурочивается к началу царствования византийского императора Михаила III, числа в ней положены не от Рюрика или Аскольда, но от Олега. Несомненно, летописцы отдавали себе отчет в том, что только от начала его княжения в Киеве и следует отсчитывать историю Древнерусского государства.

P.P. Tolochko

BEGINNINGS OF ANCIENT RUS STATEHOOD

According to native historiography tradition coming from the first chroniclers, the beginning of Ancient Rus statehood is dated back to the 850-s or 860-s. By this time, the country obtained its name («*Нача ся прозывают Руска земля*» — started to be called Rus Land), undertaken an impressive campaign on Constantinople («*Приходиша Русь на Царьградъ*» — Rus came against Tsargrad), called Varangian brothers to rule («*Земля наша велика и обильна, а наряда в ней нетъ. Да поидете княжить и володеть нами*» — Our land is large and lavish, but there is no order in it. Come and rule and govern over us).

Of course, this view on the Eastern Slavs' political evolution is too simplified. The real life was much more complicated. The Varangians were definitely present in Rus history, but it was not them who began the Eastern Slavs' statehood. As appears from the chronicle, having come to Rus they did not develop the new administrative and political structure, but used the existing one. «*И раздая (Rurik — Р. Т.) мужемъ своимъ волости и города рубати, овому Полтъск, овому Ростовъ, другому Белоозеро*» (And led (Rurik) his men build volosts and cities, given Poltsk to one, Rostove to another, and Belozero to the other). Having noted that the alien Varangians settled in these cities, the chronicler later explained that «*первыи насельници в Новегороде словене, въ Полотъски кривичи, в Ростове меря...*» (first settlers in Novgorod were the Slavenians, the Kryvychi were in Polotsk, the Merya people were in Rostov).

Similar situation appeared in the south of the Eastern Slavs' milieu. Askold and Dir saw «*городокъ*» (a town) on their way to Constantinople and after clarifying whose it was decided to stay there. «*И начаста владети Польскою (of the Polyans' — Р. Т.) землею*» (And started to own Pols' (Polyans') land).

The chronicle tale on the Novgorod prince Oleg's campaign to the south is non less convincing evidence about the Eastern Slavs' own administrative and political situation. «*И приде къ Смоленску съ кривичи, и прия градъ, и посади мужь свой, оттуда поиде внизъ, и взя Любець, и посади мужь свой*» (And the Kryvychi came to Smolensk, and took the city, and enthroned their man, and came down from there, and took Lyubets, and enthroned their man). He himself mounted the throne having murdered Askold and Dir. «*И седе Олегъ княжа въ Киеве*».

Consequently, as can be seen from the Rus chroniclers' evidences, the beginning of the Eastern Slavs' political organization should be referred to the third quarter of the 1st millennium. It is thought, no special proof is required for the fact that annalistic tribes were not small clan units, but large territorial associations, tribes unions. Their social centres are called «gords» in the chronicle. Archaeological research revealed such early towns in Kyiv, Chernihiv, Pskov, Izborsk, Ancient Ladoga, Zymne, Pastyrsk, Bytysya, Khotomel and other points. P.M. Tretyakov in his time called them city «germs». In all conditionality of this term, as a whole it rightly shows the social core of the Eastern Slavs' «gords» in the 6th—8th c. It is as natural to see in them the roots of the oldest cities as to see the beginning of the statehood in the tribal principalities.

First Kyiv Princes' campaigns against the Drevlyans, the Siveryans, the Ulychi, the Radymychi, and the Viatychi convincingly evidence that the Eastern Slavs had well structured enough rule. What was this rule is clearly seen in the compre-

hensive tale from the chronicle about the struggle of Igor and Olga with the Drevlyans. As it appeared, the latter had not only gords which Kyiv prince's armed force had to besiege, but also princes, «naročyti muzhi» (tribal foremen), and the viche, i.e. all the institutions characteristic for the early state form of public life organization. Excavations by B.A. Zvizdetskyj at Iskorosten, the Drevlyans' capital, showed that socially and economically nothing differed it from Kyiv.

Undoubtedly, this Eastern Slavs community organization reflected in Rus and Greeks agreements. Having listed cities for which the Greeks committed to give «uklad» (contribution), the chronicle noted that «по тем бо городамъ седяху велиции князи подь Олгомъ суще» (grand princes under the rule of Oleg sit in those cities). Ambassadors «от рода Рускаго» (from Rus family) represented not only Oleg, but also «всехъ, иже подь рукою его светлыхъ боярь» (all the boyars who were under his hand), while the Greeks had to keep love «къ княземъ же светлымъ нашим Руским и къ всемъ, иже суть подь рукою светлого князя нашего» (to our illustrious Rus princes and to all who are under our illustrious prince's hand). Undeniably, here it is spoken not of some mythical members of Rurikids family, but of local Slavonic princes subdued by Kyiv rule.

Consequently, there are no reasons to exclude the «tribal» stage in the Eastern Slavs' life from their own statehood evolution, as well as to start this statehood history only from the Varangians coming, which is often done in our times and even supplemented with search for the first Rus capital at the north of the Eastern Slavs milieu. These are contra-fruitful studies. At best one will determine administrative and political centres of separate intra-tribal unions and at that will come to the conclusion that all of them socially were one order phenomena, none of which essentially superior and politically more significant. Ladoga and Novgorod in the north were the local centres of the early statehood development same as were Kyiv and Iskorosten in the south or Polotsk in the north-west. None of these centres can be considered as a capital of Rus at the 860-s.

Common metropolis for all the Eastern Slavs arose when the north and the south united into one state formation. Since 882 it was Kyiv. Though the name «Rus land» in the chronicle starts to be used from the beginning of Byzantine Emperor Michel III reign, the dates in it are counted not from Rurik or Askold, but from Oleg. Undoubtedly, the chroniclers were aware that the Ancient Rus state history should be counted off only from the beginning of his reign in Kyiv.

В.О. Манько

ІДЕЇ Г. ЧАЙЛДА ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ НЕОЛІТУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Викривлене сприйняття неолітичної революції призвело до застою й відвертих помилок у вивченні неоліту. Пропонуються можливі виходи подолання цієї ситуації.

К л ю ч о в і с л о в а: Г. Чайлд, неолітична революція, крем'яна індустрія, докерамічний неоліт, культурно-історична область.

Однією з важливих подій в археології ХХ ст. була ідея неолітичної революції, висунена Г. Чайлдом. Вона надала суто класифікаційному поняттю «неоліт» соціокультурного змісту, який маркував важливу віху в історії людства. Однак втілення поглядів Г. Чайлда в конкретних дослідженнях зазвичай зводилося до пошуку археологічних ознак неоліту й не враховувало цілісності концепції, що призвело до її викривлення та відбилося на вивченні цієї доби. Проаналізуємо основні ідеї вченого та

їхню придатність як основи для вивчення неоліту.

Неолітична революція Г. Чайлда. У праці «Новий погляд на найдавніший Схід» (Childe 1934) вчений вперше окреслив сутність неолітичної революції, ще не вживаючи це поняття. Перевидана пізніше, ця книжка (Childe 1952) вийшла 1956 р. російською. Відтоді поняття «неолітична революція», сформульоване в іншій роботі, стали вживати в радянській археології. Сутність цієї концепції (Чайлд 1956, с. 53—55) зводилася до того, що через докорінну зміну клімату за верхнього палеоліту на те-

© В.О. МАНЬКО, 2013